
ANDREU BELTRAN ZARAGOZÀ

**LA LLENGUA AL NORD
DEL PAÍS VALENCIÀ**

ELS PARLARS DE TRANSICIÓ DEL NORD DEL PAÍS VALENCIÀ

En el treball es vol descriure la situació actual de la llengua en un territori que correspon a la part catalanoparlant de la província de Castelló. Hi farem referència a divisions comarcals actuals¹ i també a les antigues demarcacions feudals. La Tinença de Culla comprenia les poblacions de Culla, el Vilar de Canes, la Torre d'en Besora, Atzeneta, Benafigos, Benassal i Vistabella. La Batllia de Cervera: Rossell, Canet lo Roig, Sant Rafel del Maestrat, Traiguera, Sant Jordi del Maestrat, Xert, la Jana, Cervera del Maestrat, Càlig, Sant Mateu del Maestrat i la Salzedella. La Tinença de les Coves: Albocàsser, Tírig, les Coves de Vinromà, Vilanova d'Alcolea, la Torre dels Domenges i la Serratella.

CLASSIFICACIÓ DIALECTAL

La primera qüestió que es planteja en estudiar la zona és l'adscripció del territori a un dialecte. És ben sabut que el nord del País Valencià es caracteritza per una gran variació lingüística, per la qual cosa ha estat repetidament qualificat de zona de

(1) Segons la *Gran Enciclopèdia Catalana*.

transició, entre el català nord-occidental i el valencià. Els diferents estudiosos que se n'han ocupat² es debaten entre la inclusió en un o altre dialecte:

A. M. Alcover és el primer dialectòleg que emmarca la nostra zona en una divisió dialectal que comprén el Regne de València i la Ribera d'Ebre. Posteriorment, el parlar de la Ribera d'Ebre el desvincula del valencià i l'incorpora al lleidatà. J. Saroihandy, (1906) l'anomenava, per primera vegada, de transició i també incloïa la zona de Tortosa en el valencià.

R. Huguet i Segarra (1913)³ distingeix cinc parlars valencians en la província de Castelló. El més septentrional el qualifica de catalanitzat i semblant al de Tortosa i el fa coincidir aproximadament amb el Baix Maestrat i part de la Tinença de Benifassà. El parlar dels Ports, l'Alt Maestrat i l'Alcalatén, que sol anomenar «valencià del Maestrat». El valencià de la Plana. El parlar més «valencianitzat» propi dels pobles pròxims a la província de València, amb trets de l'apitxat. I, finalment, el «valencià de transició» dels pobles fronterers amb el castellà-aragonés en el sector meridional.

P. Barnils (1919) li aplicà el nom de «tortosí» i l'inclogué en el dialecte valencià, tot i que en altre lloc del mateix treball l'hagués inclòs en el lleidatà. Per altra banda fou el primer a afirmar que «el parlar castellanés es pot considerar, en general, com una extensió del tortosí».

A. M. Badia i Margarit (1951) marca la frontera entre el dialecte valencià i el lleidatà amb la línia Forcall-Alcalà de Xivert. La part del nord de la província de Castelló pertany, doncs, al subdialecte tortosí, que és assignat al lleidatà, encara que ha d'ésser considerat com de transició. Dins del valencià queda la zona de la província de Castelló amb la desinència verbal *-o*, que, juntament amb la zona de la província de València que no parla apitxat, conforma el subdialecte castellanenc.

F. de B. Moll (1952) inclou el tortosí en el català occidental. M. Sanchis Guarner, (1962: 83) veu reforçada la idea de prolongar meridionalment el tortosí en el País Valencià, per la coincidència amb els límits del Bisbat de Tortosa fins 1960; tanmateix, s'atura davant el sentiment lingüístic dels parlants, que correspon amb els límits politicoadministratius.⁴

J. Veny (1984) quan parla dels límits meridionals del català nord-occidental considera la faixa compresa per la Terra Alta, el Matarranya, el Baix Ebre i el Montsià com a zona de transició cap al valencià, dins del subdialecte tortosí. En referir-se a aquest subdialecte, diu que s'hi poden afegir els Ports i el Maestrat en qualitat de comarques de transició entre els dos dialectes. Anomena «valencià septentrional» el parlar de la zona que va de la Vall d'Uixó fins al límit septentrional del País Valencià, que constitueix igualment una àrea de transició entre aquest dialecte i el nord-occidental. Destaca cinc trets fonètics propis del «parlar de la Plana» i altres fenòmens de traçat variable diferents de la resta del valencià a les comarques més septentrionals (els Ports, el Maestrat, i la franja nord de l'Alcalatén).

L. Gimeno Betí, en el treball que ens serveix de fonament (1986) i en d'altres (1982, 1989), estudia sistemàticament la zona, i afirma que el tortosí té prou trets lingüístics

(2) Així ho exposa Sanchis Guarner (1962: 83) i Gimeno Betí (1986).

(3) En la secció lingüística, i en l'apartat dedicat a la variant dialectal de cada municipi de la *Geografia* de Carlos Sarthou Careres (1913).

(4) A. Ferrando i A. Guirau (1982: 213), en emmarcar lingüísticament la zona formada per gran part dels Ports de Morella i Vilafranca del Maestrat, consideren que, «des d'un punt estrictament filològic es pot caracteritzar com a tortosí, per bé que en atenció a factors històric administratius i sociolingüístics, fóra preferible de considerar-lo com a variant del valencià septentrional».

rellevants per considerar-lo el tercer subdialecte del català occidental, juntament amb el català nord-occidental i el valencià.⁵ Aquest dialecte comprén les comarques del Baix Ebre, el Montsià, part de la Terra Alta, el Matarranya, l'Alt i el Baix Maestrat, la Tinença de Benifassà i els Ports de Morella. Coincideix d'una manera gairebé absoluta amb els territoris que formen part actualment del bisbat de Tortosa i el divideix en dos parlars: tortosí septentrional i tortosí meridional. És el primer investigador que defineix els límits entre el tortosí i el valencià en el nord del País Valencià, així com en la Catalunya meridional, per distingir-lo del català nord-occidental.

En les comarques del nord de Castelló, Gimeno Betí (1994) diferencia tres zones: a) anomenada «tortosí meridional», on es donen gairebé sempre els trets referents al tortosí general, a partir de la línia que uneix les localitats de Peníscola, Sant Mateu, Xert, Castell de Cabres, Herbers i Torredarques cap al nord-est (Baix Ebre i Montsià); b) «zona de fluctuació» que comprén les poblacions més occidentals, de la comarca dels Ports (Sorita, la Mata, el Portell, Morella i Vilafranca), de l'Alt Maestrat (Ares) i de l'Alcalatén, i c) «valencià septentrional o castellonenc» que va d'Albocàsser a Alcalà de Xivert, amb el nord de la Plana (les Coves de Vinromà i Vilanova d'Alcolea). En aquesta darrera zona, encara que apareixen alguns trets del tortosí general, les localitats estan més relacionades amb el subdialecte valencià del nord. L. Gimeno Betí (1992) acaba de delimitar les dues zones dialectals al sud del tortosí quan distingeix entre les poblacions que parlen el valencià septentrional pròpiament dit, i les que conformen el parlar de la Plana. Segons l'autor, formen una unitat dialectal les poblacions de l'Alcalatén (l'Alcora, Costur, Figueroles, Lluçena, les Useres i Xodos); la Plana Alta (Bell-lloc, Borriol, Cabanes, la Pobla Tornesa, la Vall d'Alba, Vilafamés, Sant Joan de Moró, Benicàssim, Orpesa, Torreblanca, Almassora i Castelló de la Plana), i la Plana Baixa (Betxí, Borriana, la Llosa, Moncofa, Nules, Onda, Ribesalbes, la Vall d'Uixó, Vila-Real, la Vilavella, Xilxes, Aín, Artana, Eslida, Fondegulla, Suera i Tales). La localitat d'Almenara cal considerar-la com a pertanyent al grup dialectal relacionat amb la comarca del Camp de Morvedre, l'«apitxat». Aquest conjunt coincideix, aproximadament, amb l'actual diòcesi de Sogorb-Castelló. La Plana, afegeix l'autor, es pot dividir lingüísticament en dues zones, que aproximadament coincidirien amb la partició que en fa el riu Millars.

Una proposta de definició de les àrees dialectals del nord valencià que reflectesca la realitat lingüística, tant des del punt de vista estrictament lingüístic com des del punt de vista social,⁶ hauria de distingir, doncs, al nostre entendre, les següents zones:

1 Les localitats més meridionals de la Plana Baixa (Almenara i la Llosa) restarien dins del *valencià apitxat*.

2. Podríem anomenar subdialecte *valencià septentrional* el conjunt de parlars següents, agrupats en dos blocs:

2.1. *Parlars de la Plana*, que comprendrien: l'àrea al voltant de la ciutat de Castelló, que influeix notablement sobre els pobles de la Plana Alta, amb els quals forma un primer parlar. I el parlar de la Plana Baixa, amb una influència menor de la ciutat de

(5) La classificació dialectal del català occidental proposada per Ll. Gimeno Betí (1986) és: nord-occidental (ribagorçà i pallarsès), tortosí (tortosí septentrional, tortosí meridional), valencià (valencià septentrional, valencià «apitxat», valencià meridional).

(6) Els estudis sobre les àrees comercials i de serveis en els darrers vint anys mostren un gran nucli a Vinaròs que centralitza el Baix Maestrat, àrea vinculada amb Tortosa. La Plana Baixa es relaciona amb València. Els Ports mantenen el nucli de Morella, que atrau els pobles limítrofs d'Aragó i tota l'àrea s'orienta cap a la ciutat de Castelló. L'Alt Maestrat, l'Alcalatén i la Plana Alta formen l'àrea que té com a nucli Castelló. (Vegeu *Atlas de la Província de Castellón de la Plana* Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Castelló, 1982. p. 38 (Mapes: «Centres de consulta de metges especialistes»; «Mercats principals de calcer, teles i vestits»; «Mercats principals de mobles»; «Centres de consulta d'advocats»; «Nuclis comercials»...).

Castelló, amb els nuclis de Vila-real i Borriana, per una banda, i de la Vall d'Uixó, Betxí i Onda, receptors d'immigració castellanoparlant, que mostren algunes tendències diferents.

2.2. *Parlars d'interior*, amb influència històrica de l'Aragó, sense cap nucli propi important en l'actualitat, vinculats a la ciutat de Castelló i que corresponen a les tres comarques muntanyenques: l'Alcalatén, la més pròxima a la capital, l'Alt Maestrat i els Ports. Totes tres mantenen característiques particulars, que les acosten al tortosí, de manera gradual conforme a la proximitat; tanmateix tendeixen a l'anivellament progressiu amb els parlars de la Plana. Des d'aquesta darera comarca, s'identifiquen aquells parlars, sobretot els més septentrionals, amb el qualificatiu de *xurro* que porta implícit un to pejoratiu i desprestigi. Aquests parlars continuen per la comarca del Matarranya.

3. *El tortosí meridional*, format al voltant del nucli de Vinaròs que comprén el Baix Maestrat i continua per la comarca catalana del Montsià, vinculat històricament a Tortosa, encara que, actualment, amb una progressiva tendència a l'orientació cap a Castelló i València. Els parlants de les comarques veïnes, tant dels Ports com de l'Alt Maestrat perceben i identifiquen fàcilment les diferències del parlar del Baix Maestrat que relacionen amb el de les comarques del Principat

PRINCIPALS TRETS QUE CARACTERITZEN ELS PARLARS ACTUALS DEL NORD DEL PAÍS VALENCIÀ

1. Nivell fonètic

1.1. Les realitzacions despalatalitzades del fonema /ʃ/

El fonema fricatiu palatal sord /ʃ/, en les posicions medial i final de mot, presenta actualment diferents realitzacions en la nostra zona. Els tractadistes⁷ en distingeixen tres: [iʃ] fricativa palatal sorda, [iʃ̺] fricativa alveolar palatalitzada sorda i [is] fricativa alveolar sorda. G. Colon (1970) i Gimeno Betí (1984:140) asseguren que en castello-nenc el fonema fricatiu palatal s'articula [iʃ̺] (*s* palatalitzada) darrere de vocal que no siga /i/, i [s] (palatalitzada) darrera /i/. La segona realització es tracta d'una *s* molt palatalitzada que els parlants identifiquen com a /s/ i no pas com a /ʃ/ (fricativa palatal).

La distribució geogràfica d'aquestes realitzacions en la zona més septentrional valenciana ha estat estudiada pel darrer autor (1994: 35-41), el qual, comprova que la confusió entre ambdós fonemes, alveolar i palatal, té lloc també en tortosí meridional i s'estén pel valencià septentrional i tortosí meridional. En les localitats on registra les realitzacions no palatals, precisa que hi ha fluctuació, depenent dels contextos i d'altres factors. Segons els mapes de distribució del fenomen, s'observa una considerable absència de realitzacions palatals en posició medial i final de mot en una franja que va de Morella a Alcalà de Xivert. No obstant això, les tres realitzacions es troben en

(7) Gimeno Betí (1994: 35) repassa les dades aportades fins ara pels autors: J. Nebot (1894); Saroïhandy (1904-1906); J. Alcover (1908), Badia i Margarit (1951), Germà Colon (1970), Joaquim Rafel (1981); J. Veny (1984); Gimeno Betí (1991a: 185).

localitats dels Ports, la Tinença de Benifassà, l'Alt i Baix Maestrat, tant en posició intervocàlica com final. D. Recasens (1991: 282,283) afirma que no està ben establert si la realització de la consonant fricativa palatal en valencià és [ʃ] o bé [ʃ̺] (palatalitzada). Planteja que el fenomen de les comarques septentrionals del domini dialectal valencià podria ser extensible, en menor mesura, a tot el dialecte valencià i a algunes comarques meridionals del català nord-occidental (Baix Aragó, i Priorat). Quant a l'explicació, el mateix autor dubta si la realització [iʃ̺] representa una etapa intermèdia en el procés de palatalització dels grups consonàntics etimològics (per exemple CS) en [ʃ] o bé ha estat originada per despalatalització moderna de [ʃ] intervocàlica [iʃ] > [iʃ̺].

Gimeno Betí (1994:34) es decanta per un procés de despalatalització quan afirma que és un fet lingüístic que va estenent-se a poc a poc per les comarques més septentrionals i penetra en la comarca del Montsià, com a conseqüència de l'anivellament geolingüístic de la comarca de la Plana i sobretot de la ciutat de Castelló. Així mateix, J. Veny (1984:170) indica que l'origen de la despalatalització no deu anar més enllà de començaments de segle. D. Recasens apunta que el grau considerable de palatalitat de la fricativa alveolar en valencià fa que la distància fonètica entre /s/ i /ʃ/ siga menor que a altres dialectes, i proposa un aprofundiment en l'estudi d'aquestes realitzacions atenent al contrast perceptual i articulatori.

Afegim, per la nostra part, que en el parlar actual de Benassal, el Vilar de Canes i Cincorres no observem l'esmentada despalatalització en cap context i distingim clarament els dos sons. Això no obstant, per a un parlant d'aquestes localitats és perceptible i contrasta l'articulació despalatalitzada de la gent de la ciutat de Castelló.⁸

1.2. Les realitzacions del fonema /dʒ/

És ben conegut que el fonema /dʒ/ presenta quatre realitzacions en la zona estudiada:⁹ [dʒ] variant africada, palatal, sonora; [tʃ] variant africada, palatal, sorda; [jʒ] variant ioditzada palatal sonora, i [ʒ] variant fricativa, palatal, sonora. La distribució geogràfica d'aquestes variants en el nord del País Valencià també ha estat objecte d'alguns treballs. A. M. Badia i Margarit (1951: 192,193) va representar en un mapa el límit que separa la realització [jʒ] i l'africada [dʒ] en posició intervocàlica, mitjançant una isoglossa que li serveix per separar el castellanenc meridional del castellanenc septentrional i tortosí.¹⁰ J. Veny (1984: 171) dóna com a característica del valencià septentrional la realització fricativa intervocàlica, que localitza en les comarques dels Ports, el Maestrat i la franja nord de l'Alcalatén i la Plana, enfront a la realització africada del valencià no apitxat. Per a les comarques més septentrionals indica la variant ioditzada. Com en els altres aspectes, és Gimeno Betí qui s'acosta més detalladament a la distribució de les esmentades variants. Segons les seues dades, la majoria de les localitats estudiades articulen en alguna ocasió la variant africada [dʒ] en posició inicial, intervocàlica i postconsonàntica. Tanmateix, seguint les fluctuacions que es produeixen en eixos contextos amb les altres variants, podem establir les següents zones:

(8) Uns quants exemples de confusió de grafies permeten interpretar que al segle XVII algunes realitzacions dels fonemes alveolar i palatal es percebien de manera semblant (Beltran Zaragoza 1999: 295).

(9) S'hi han referit Alcover (1908-1909 i 1912), Sanchis Guarnier (1950), Badia (1951), Moll (1952), Alfons Guirau (1979), Alfred Ayza (1981), Alarcos (1983), Duarte i Alsina (1984). Per més detalls bibliogràfics, vegeu la consideració feta per Gimeno Betí (1994: 29-34).

(10) Queden dins de l'articulació [jʒ] Vilafranca, Benassal, Culla, la Serra d'en Galceran, Bellloc del Pla, Cabanes i Orpesa.

a) Començant pel sud, una primera zona, fora de l'abast del treball de Gimeno Betí, on predomina en tots els contextos la variant africada sonora, en la part costanera de la Plana Alta pròxima a Castelló i la part de la Plana Baixa que no apitxa.

b) Les localitats del nord, els parlants de les quals fluctuen entre la realització africada [dʒ] i la ioditzada [iʒ] en posició intervocàlica. Aquesta situació es dona únicament en la part més oriental de la Tinença de Benifassà, a Xert i a Sant Rafel.

b') Amb una situació molt semblant a la zona anterior, amb la diferència que aquí trobem alternança, en posició intervocàlica, de la variant fricativa [ʒ] i l'africada [dʒ], localitzem una nova zona que comença a Vilanova d'Alcolea i la Torre dels Domenges i que nosaltres fem continuar cap al sud per Vilafamés fins a l'Alcalatén. Manquen estudis definitius que hi comproven les variants emprades.

c) Formen el quart conjunt els pobles on es presenta una fluctuació major que els anteriors en posició intervocàlica: a més de [dʒ] i [iʒ], també hi realitzen [ʒ]. Constitueixen una gran zona a l'oest, que coincideix quasi absolutament amb l'antic domini senyorial de Morella més la part occidental de la Tinença de Benifassà; i una altra de petita a la costa, formada per Benicarló i Peníscola.

d) Continuant amb l'augment progressiu de la fluctuació, s'observa un altre grup de pobles que registren la variant fricativa, alternant amb l'africada no només en posició intervocàlica, sinó també en posició inicial de paraula. Gimeno Betí localitza aquesta situació en els pobles de l'antiga Comanda de les Coves. Per la nostra part, ampliem la zona afegint-hi els de l'antiga Tinença de Culla.

e) Poblacions on predomina quasi absolutament la variant fricativa en la posició intervocàlica i en la inicial, i que presenten fluctuació de [dʒ] i [ʒ] darrere de consonant. Les localitats que fan aquestes realitzacions es concentren en l'antiga Batlia de Cervera més la ciutat de Vinaròs.

f) Finalment, agrupem els pobles que realitzen el fonema amb la variant africada sorda [tʃ]. D'aquest tipus parcial d'apitxament parlava Huguet i Segarra (1913) i el localitzava en els llocs que els estudis posteriors donen a l'actualitat. Huguet sentia «avalencianat» el parlar d'Almenara, Xilxes, la Llosa i Onda per una banda i el de Tales, Suera, Veo i Aín com de transició amb el castellà o aragonés. A. Ferrando i A. Guirau (1982: 222, 223) s'adonen de l'extensió de la realització per la zona meridional a Betxí, i inclouen dos enclavaments més en la part septentrional, Vilafranca i el Forcall. Gimeno Betí (1994) aporta algunes dades més sobre aquesta realització africada en tres poblacions del nord, veïnes a Catalunya: Rossell, Canet lo Roig i Vinaròs, variant registrada en posició inicial; mentre que a Vilafranca es registra en posició inicial i intervocàlica.

A banda de la considerable variació i complexitat que demostren les realitzacions d'aquest fonema, observada també en molts altres nivells de la llengua, la singularitat de la nostra zona rau en la inclusió de les variants fricativa i, sobretot, la ioditzada en un territori on predomina la realització africada, tant al sud com al nord¹¹. Les zones més singulars, doncs, són la «d» on s'observen realitzacions fricatives en posició inicial i

(11) Quant al nord, Gimeno Betí (1991a: 184) destaca que el grup [dy] romànic procedent de les terminacions llatines -TICU-, -DICU-, precedit de vocal, es pronuncia africad [dʒ] al tortosí septentrional, enfront al meridional en què es dona la pronúncia fricativa. Així mateix, destaca com a trets diferencials entre els dos subdialectes la fricativització en posició inicial i postconsonàntica del meridional, enfront a la limitació de la fricativització en el septentrional, en context intervocàlic. Al sud, remarcuem l'observació de J. Colomina (1985: 139), que diu que el fonema alveolar fricatiu es dona en algunes poblacions de la Marina Alta.

postconsonàntica, i la «c» que presenta aquestes realitzacions en posició inicial, és a dir el territori complet del Maestrat Vell de Montesa. L'altra particularitat de la zona, la realització que hem anomenat ioditzada, comprén un territori major en la zona nord-occidental, amb els territoris feudals de Morella; i en la zona costanera, de Vinaròs a Peníscola. Desapareix aquesta variant en gran part del Maestrat.

Les explicacions referents a les diverses realitzacions del fonema solen coincidir a afirmar que la solució africada representa l'estadi medieval de la llengua, mantingut en el català occidental, balear i alguerés i que la realització fricativa és posterior. Quant a la variant ioditzada de la nostra zona, localitzada en altres llocs del català nord-occidental i en el Camp de Tarragona, les explicacions es limiten a les opinions d'Alarcos (1983), que hi veu un simple «glide» desenvolupat entre la vocal i la consonant palatal, i la de Gimeno Betí (1994), basada en les explicacions de Duarte i Alsina (1984) que relacionen l'evolució de [iʒ] amb la de [iʃ]. El procés de fricatització del so [dʒ] fins a esdevenir el fonema [ʒ] passaria per l'estadi intermedi de [iʒ]. La desafricació, que hom suposa que és del segle XIII o posterior perquè quasi no ateny el País Valencià, tenia el seu focus d'irradiació en el català oriental i va afectar tardanament el català nord-occidental, el tarragoní i el tortosí, i quasi gens el valencià. La fricatització va començar en posició intervocàlica i posteriorment afectà les posicions inicial i postconsonàntica, fet ja aconseguit en el català central, rossellonés i part del català nord-occidental. El valencià general, balear i alguerés mantindrien l'estat anterior al procés.¹²

1.3. El manteniment o pèrdua de la *-d-* intervocàlica.

Un altre tret que diferencia els parlars estudiats de la solució general del valencià i els acosta a la resta dels dialectes catalans és el manteniment de la *-d-* intervocàlica de les terminacions *-ada*, *-adet (a)*, *-ador*. El fet fou ja constatat per Alcover i per altres autors des de principis de segle.

En les localitats més occidentals de la comarca dels Ports i Vilafranca, l'estat actual ha estat estudiat per A. Ferrando i A. Guirau (1982) que constaten la fluctuació entre el manteniment de la *-d-* en la terminació *-ada* amb la pèrdua i reducció a *-a*, i la caiguda, també fluctuant en les terminacions *-adet*, *-adeta*. Precisen, però, que la caiguda és més freqüent al plural (*-ades*) que no pas al singular, i observen una major resistència en els participis concordats amb un complement directe pronominal femení, utilitzat sobretot emfàticament. Gimeno i Betí (1994) ha estudiat el fenomen en una àrea més àmplia. De les dades que aporta, podem establir diferents zones segons el nombre de contextos en què es manté la *-d-*. Així, de sud a nord trobem:

a) La zona meridional i costanera de la Plana Alta, on es manté fluctuant en el context *-ador*, *-adora*.

b) L'antiga Tinença de Culla, Ares, Albocàsser, Catí i Tírig, on es manté sistemàticament en *-ador* i fluctua en *-adet*, *adeta*.

(12) L'anàlisi de les grafies que representen aquest so al segle XVIII permet interpretar l'existència de l'al·lòfon ioditzat en posició intervocàlica en un territori major que l'actual (Beltran Zaragoza 1998: 295).

c) A Morella i els pobles de ponent de la comarca dels Ports, amb Vilafranca, es manté la consonant en *-ador* i fluctua en *-adet* i també en *-ada*.

d) La franja estreta que va de Sorita, per Castell de Cabres, Xert, Sant Mateu, Santa Magdalena i Cervera, Benicarló, Càlig i Peníscola, on es manté en *-ador*, *-adet* i fluctua en *-ada*.

e) La zona més septentrional que va de la Tinença de Benifassà per Rossell, Canet, Traiguera, Sant Jordi fins a Vinaròs, on es manté en tots els contextos.

Les referències a situacions anteriors del fenomen citades en els estudis esmentats, i en altres de referents a l'alacantí (J. Colomina 1985), ens fan veure que la pèrdua avança al nostre territori, des de la Plana en direcció nord i cap a l'interior, i afecta progressivament els diferents contextos en un procés d'anivellament lingüístic valencià. Ferrando i Guirau, (1982) indiquen que l'inici de la pèrdua a la zona no degué ser anterior al segle XIX i esmenten les dades de l'ALPI de cap a 1935, on s'observava el manteniment de la *-d-* en el reflex de *-atore* del mot «caçador» en tot el nord del País fins a una línia que aniria aproximadament de Vistabella a Orpesa, passant per l'Alcora. Renat i Ferrís (1936: 334) assenyalava el manteniment de la *-d-* de la terminació *-ada*, amb fluctuacions a Morella, Benassal i Lluçena (Sanchis Guarner [1962: 85]) seguint G. Colom (1952a: 8), indica que la reducció a *-à* de la terminació *-ada* ja començava a sentir-se al sud de Morella, mentre que la *-d-* en el sufix *-ador* es conservava a la zona septentrional, i al mateix sector de Castelló encara hi havia vacil·lació.

1.4. La reducció a [a] dels segments fonètics començats per /e/

Una altre tret variable que destaca en el conjunt del nord del País és la diferent realització del fonema vocàlic /e/ en posició inicial absoluta de paraula: [e] i [a]. Amb una mica d'atenció, hom s'adona que existeixen llocs on es produeix la reducció vocàlica pròpia de gran part del dialecte occidental, mentre que en altres és absolutament inexistent. L'únic estudi aprofundit amb la delimitació geogràfica d'aquest aspecte és un cop més el de Gimeno Betí (1990, 1994). Segons aquest autor, en l'àmbit del tortosí meridional, el territori queda dividit en dues zones, separades per quatre isoglosses de nord a sud, no coincidents, que formen un feix amb zones de transició, que corresponen als quatre contextos fonètics que observa.

A grans trets, en la banda més septentrional del País, les esmentades isoglosses separen els Ports i l'Alt Maestrat, on es realitza [e], de la banda oriental i costanera formada per la Tinença de Benifassà i el Baix Maestrat, on s'observa l'esmentada reducció en [a].

Si ens fixem en el context, observem que la reducció de *em->am-* ateny el territori major i inclou una localitat de la zona occidental, Vilafranca; en els contextos *es-* i *en-*, el descens vocàlic comprén pràcticament la mateixa zona (de Tírig cap a l'est), i en el segment *eix-* la realització [a] es redueix prou més a la part més oriental.

(13) En els textos del segle XVIII de la zona no s'observa cap incidència gràfica que suggerisca l'obertura vocàlica (Beltran Zaragoza 1998: 296).

(14) Les poblacions més meridionals enquestades per Gimeno Betí (1994: 94-108) que elideixen la -r dels infinitius, noms oxítons acabats en *-er*, *-or*, *-edor*, *-idor*, i noms paroxítons acabats en *-er*, són: Peníscola, les Coves de Vinromà, Albocàsser, Ares i Vilafranca. En el mapa núm. 35 s'inclouen en el domini de l'elisió de -r Santa Magdalena de Polpis, Salzedella i la Torre d'en Doménec. A la localitat de Benlloc hem pogut comprovar directament l'elisió.

(15) Per a les comarques de la Plana Alta, Plana Baixa i l'Alcalatén seguim les dades de Salas Mezquita (1992: 540-541) sobre enquestes realitzades entre 1988-1990. En el mapa i, p. 539, inclou en el domini de l'elisió Cabanes la Vall d'Alba, Vilafamés, Benafigos, Xodos i Atzeneta. Sobre la resta de localitats puntualitza que «Figueroles, l'Alcora i Ribesalbes en conserven la pronúncia per a Veny, però no s'ha manifestat mai en els parlants nadius que he enquestat» (p. 541); «Colon a "Sobre la pèrdua..." atorga a la localitat de Ribesalbes el tret de conservació de la -r. Segons la meua recerca personal, Ribesalbes ha perdut definitivament l'esmentada consonant final» (nota 6, p. 542).

(16) Segons les dades de Gimeno Betí (1994) sobre una enquesta a Alcalà de Xivert i Vilanova, i per deducció del mapa núm. 35 i comprovació directa nostra a Torreblanca.

(17) La Ribera de Cabanes, segons el mapa de G. Colon (1952b) s'inclou en el domini d'articulació de -r; tanmateix hem pogut comprovar directament en alguns residents l'elisió de la consonant. Salas Mezquita (1992) fa les següents puntualitzacions a la bibliografia existent: «en el cas de les Useres, Veny sembla conside-

No comptem amb estudis semblants de la resta del territori al sud del tortosí meridional. Per la nostra banda podem afegir que l'absència de reducció continua cap al sud en les localitats de Benassal, Culla, Vilar de Canes i la Torre d'en Besora fins al terme de la Serra d'en Galceran. El mateix autor que citem, en l'estudi del parlar de Castelló (1984: 137), afirma que ni en la capital ni els parlars del nord de la comarca de la Plana no es dona el pas [e]>[a], amb les excepcions dels mots *embut* i *amprar*. Tanmateix, a la localitat d'Almassora i en tota la Plana Baixa, és general la reducció.

Manquen, doncs, les dades sobre l'Alcalatén i els pobles més interiors. No obstant això, sembla que el territori marcat per l'absència de reducció vocàlica forma una franja que travessa el territori de nord a sud dels Ports a la Plana Alta (de Sorita a Castelló), que trenca la continuïtat d'un tret que és prou general tant en valencià com en el català nord-occidental.

D. Recasens (1991: 76) recull un cas semblant d'inexistència de descens vocàlic al Baix Aragó, la qual cosa referma l'explicació per què sembla decantar-se Gimeno Betí, tot relacionant l'absència de reducció amb la proximitat i el contacte de l'àrea castellenca amb les terres aragoneses, teoria suggerida, al seu torn, per les explicacions de Colomina (1985) quant a la zona de l'alacantí, on també s'observa el fenomen, allà relacionat amb el murcià.¹³

1.5. L'elisió de la -r final de mot

Prou més conegut i estudiat que el fenomen que acabem de tractar és el manteniment o pèrdua de la -r final de mot. Per exposar la situació actual en el nostre territori hem acudit als treballs de G. Colon (1952b), Salas Mezquita (1992) i Gimeno Betí (1994).

El resultat a què hem arribat és que les poblacions més meridionals que emmudeixen la -r final són d'est a oest: Peníscola, Santa Magdalena, la Salzedella, les Coves de Vinromà, la Torre dels Domenges, Bell-lloc del Pla,¹⁴ Cabanes, la Vall d'Alba, la Pobla Tornesa, Vilafamés, Atzeneta, Vistabella, Lluçena, Figuerols d'Alcalatén, l'Alcora i Ribesalbes.¹⁵ La isoglossa que correspon a aquest tret, doncs, per l'altra banda, se situaria al nord de les poblacions més septentrionals que articulen la -r final que són: Alcalà de Xivert, Torreblanca, Vilanova d'Alcolea,¹⁶ Orpesa, Benicàssim, Borriol, les Useres, Costur, Castelló i Onda.¹⁷

1.5.1. Manteniment en algunes paraules

Germà Colon (1952b) precisava les excepcions a la pèrdua de la -r final etimològica en els monosíl·labs *cor*, *car*, *mar*, *etc*; els cultismes: *amor*, *sospir*, *màrtir*, *tesor*, i l'adverbi *ahir*. Pel que fa a l'adverbi de temps *ahir*, Gimeno Betí afegeix que manté la -r en tots els pobles excepte els més septentrionals (Sant Rafel, Rossell, Canet, Traiguera, Fredes i la Pobla de Benifassà). El darrer autor explica també la situació de l'adjectiu *dur*, que es pronuncia sense la -r a Fredes, la Pobla de Benifassà, Rossell i Canet lo Roig. El plural del mot esdevé *dus* en els pobles anteriors més Sant Rafel i

Vinaròs. Destaca la pronúncia reforçada *durt* de Benicarló, articulació registrada en aquest mot i altres (*mar, dur, cor, car*) a Peníscola per Ayza Roca (1981: 26). De part nostra, afegim altres paraules que mantenen actualment la *-r* final en el parlar de Benassal: *ver(o), respir(o), gir(o), tir, madur, segur, el Mur* (topònim urbà, enfront a *muro*), *pur, sur* (sud).

1.5.2. L'infinitiu amb pronom feble

La situació en el context format per infinitiu amb pronom feble fou també destacada per Colon. Els infinitius, quan van acompanyats d'un pronom enclític començat per vocal, mantenen la *-r*: *fer-ho*. No obstant això, que és la regla general, Salas Mezquita (1992, nota 5, p. 541) assenyala la pèrdua de la consonant en aquest context a l'Alcora, que contrasta amb el manteniment que s'observa a Castelló.

L'altre cas indicat per Colon era el dels infinitius acompanyats d'un pronom enclític que comença per consonant, els quals elideixen la *-r*: (*pentinà-me*) no sols allà on la pèrdua és general, sinó també on la norma és el manteniment. D'aquest darrer fenomen no indicava els límits, només concretava la pèrdua a la ciutat de Castelló i el manteniment a Alcalà de Xivert.¹⁸ Sobre els infinitius amb pronom enclític que comença per consonant, completa la informació Gimeno Betí, que descobreix dos resultats en la zona on la norma general és la pèrdua de *-r*:

a) La solució més general és l'elisió de la *-r*, que localitzem a la part occidental, en els pobles de la comarca de Morella, la Tinença de Culla i la Comanda de les Coves, amb Rossell i Xert, i el sector nord-oriental de la costa format per Vinaròs i Benicarló.

b) L'altra solució és el manteniment de la *-r*, localitzada en el conjunt format per la Tinença de Benifassà, la Batllia de Cervera (excepte Rossell i Xert) i Peníscola.

Dins de la primera zona Gimeno Betí destaca les localitats de Morella i Herbers, on el pronom feble adopta la forma reduïda.

Finalment hem de destacar els casos d'hipercorrecció observats a la zona. Gimeno Betí (1994:107) remarca que a la localitat d'Alcalà de Xivert es produeix un fenomen especial que consisteix a introduir regularment una *-r* paragògica en mots acabats en vocal tònica. Sobre la situació a principis del segle actual D. Recasens (1991: 334), quan parla de la *-r* final, afirma que «la consonant encara es conservava parcialment o total a pobles de l'Alt Maestrat (Culla, Benassal; Alcover-Moll (1929-32), Alcover (1908)) i a indrets costaners del B. Maestrat (Vinaròs, Alcalà de Xivert; Alcover-Moll (1929-32))». Ramon Huguet i Segarra (1913:175) en referir-se al parlar de Suera, que fa extensible a Aín, Tales, Veo i Benitandús fa la referència següent:

Algunos infinitivos carecen en valenciano de terminación consonante, al menos ésta es su pronunciación más generalizada; estos infinitivos suelen corresponder a los castellanos de la segunda conjugación. Ejemplos *caure* (caer), *tindre* (tener), *ploure* (llover), etc. Pues aquí en el lenguaje de estos pueblos, dichos infinitivos adoptan la forma valenciana, pero añaden a su terminación una consonante, sin duda por la influencia del castellano,

rar que queda fora del domini de la pronúncia de la *-r* final, mentre que la recerca que n'he fet m'indica que la *-r* hi és articulada amb vitalitat» (p. 541). D. Recasens (1991: 334), parlant del País Valencià, diu: «al nord, la *-r* final no es manté als Ports, a l'A. Maestrat, a l'Alcalatón i a part de la Plana Alta (pertot llevat de les localitats meridionals extremes i les situades al llarg de la costa (Almassora, Borriol, Castelló, Orpesa, Benicàssim, Torreblanca i Alcalà de Xivert))».

(18) M. S. González i Felip (1991: 32) confirma la pèrdua de la *-r* dels infinitius quan porten enclític un pronom començat per consonant en les localitats de la Plana Baixa: *trencà-se, comprà-ne, conèixe't*, però *guardar-ho*.

pronunciándose de la siguiente manera: *caurer, tindrer, vorer, creurer, plourer*, etc.

En la mateixa obra que esmentem, en l'apartat dedicat a la variant dialectal de cada poble, trobem les indicacions següents, referides a Ribesalbes: «el lemosín o valenciano, con supresión de la -r final de dicción, como *llauradó* y *mocadó* por ejemplo» (p. 592); Catí: «el valenciano del Alto Maestrazgo, suprimiendo la -r final y substituyendo el artículo neutro por el masculino. Ejemplos: *lo siñó, lo retó, lo fematé*» (p. 523); i Costur: «el valenciano, suprimiendo en muchas palabras la -r final, y cambiando el artículo *el* por *lo* (por ejemplo: “*lo retó, lo carré*”)» (p. 577). A. Grieria (1929), quan es refereix al parlar de Benassal, tampoc hi troba la desaparició de la -T- intervocàlica: *gelada* 'gelada' i, consegüentment, els infinitius de la primera conjugació són sense -r final: *sembrà* (semmrar), *agranà* (escombrar). Sobre la cronologia de l'elisió i el debat sobre el manteniment o reintroducció en el valencià, remetem als nombrosos autors que n'han opinat.¹⁹

(19) Una mostra: Alcover (1908), Badia i Margarit (1951: 242, 245), J. Colomina (1985: 130-137), G. Colon (1952: 57-60), J. Giner-Marco Renart (1933: 338-351), A. Grieria (1921: 16), F. de B. Moll (1952: 120), Ph. Rasico (1982: 130-231), M. Sanchis Guarner (1950, 1980). Pel que fa als textos del segle XVIII de la zona, s'elidia la [r] final en contacte amb -s morfema de plural. En altres contextos destaca la sistematicitat amb què els escriptors inclouen la grafia fins i tot en els contextos més favorables a l'emmudiment (Beltran Zaragoza 1998: 296).

(20) Sobre l'estat actual de la ciutat de Castelló, actualitzant les dades de Colon (1970), Gimeno Betí (1984: 138) indica que la gent que sobrepassa els seixanta anys encara manté la pronúncia labiodental. M. S. González i Felip (1991: 19) observa en la Plana Baixa el predomini de la diferenciació fonològica entre la *b* i la *v*; tanmateix, a Xilxes, Almenara, Betxí i Onda ha detectat casos de betacisme que s'estenen d'una manera vertiginosa entre la població més jove.

(21) La documentació escrita deixa entreveure que la distinció labiodental/bilabial es mantingué en la zona durant el segle XVIII i principis del XIX (Beltran Zaragoza 1998: 297).

1.6. Les realitzacions del fonema [v]

Els parlars que estudiem han estat caracteritzats per un altre tret fonètic que els allunya de la solució valenciana general i els integra, un cop més, en les evolucions majoritàries de la resta de dialectes catalans; es tracta de la realització labiodental de la /v/. Per a delimitar l'abast actual del fenomen, D. Recasens (1991: 194-195) resumeix la situació de totes les comarques al nord del Camp de Morvedre, tot comparant les investigacions actuals amb les de principis de segle. En conclusió s'hi dibuixa una gran zona, que comprén els Ports, l'Alt Maestrat, l'Alcalatén i part del Baix Maestrat, on no té lloc la pronúncia labiodental, entre altres dues àrees on es manté. En efecte, pel sud, a la Plana Alta, hi ha [v] a diversos indrets,²⁰ i a la Plana Baixa se sent en moltes poblacions com ara: Vila-real, Borriana i Moncofa; fa d'excepció l'absència total o parcial d'aquesta realització a Onda.

Pel nord d'aquella gran zona de pronúncia bilabial, sobre les localitats més septentrionals del Baix Maestrat, seguint les dades de Gimeno Betí (1994), es registra l'articulació labiodental a Canet lo Roig, Rossell i dins de Catalunya a Ulldecona, els Valentins i el Mas de Barberans.²¹

1.7. L'elisió d'una oclusiva final darrere de consonant homorgànica

Una de les característiques del dialecte valencià que inclou J. Veny (1984: 162) és l'articulació de la darrera oclusiva dels grups *-nt*, *-lt*, *-ng/nc*, en posició final, tret del valencià meridional, on la *-t* dels grups *-nt*, *-lt* es perd a bona part. Aquest tret fonètic constitueix per a l'autor la primera isoglossa septentrional que divideix valencià del català nord-occidental que obri la zona de transició cap al nord (mapa 8, p. 153). Més recentment Salas Mezquita (1992: 546, 547) ha precisat la isoglossa, i dona com a poblacions limítrofes, al nord de la línia: Borriana i Vilavella. Resten, doncs, dins del

domini de la pèrdua de *-t* del grup *-nt* final, les poblacions de Vila-real, Betxí, Artana, Eslida, Aín i Veo. Al sud, mantenint la *-t*, limiten Nules i la Vall d'Uixó i queda en el domini del manteniment de *-t* la localitat de Fondegulla.

No hem trobat cap treball que reculla informació referent a la pronúncia de *-nc*, *-lt*, *-rt*. Tanmateix, per la nostra banda, observem el manteniment prou generalitzat almenys en l'Alt Maestrat, on és perceptible l'oclusiva en mots com: *fang*, *sang*, els acabats en *-enc*; altres paraules, *cinc*, *tinc*, *alt*, *malalt*, *empelt*, *revolt*, *solt*, *insult*, *cult*, *ert*, *curt*, *mort*, *fort*, *tort*, *sort*, *port*, *perd*,... excepte en *molt* (adverbi de quantitat), enfront a *mòlt* (participi del verb moldre) i *dalt* (adverbi) enfront a *d'alt* (locució adjectiva). En canvi, hem observat que, en algunes localitats del Baix Maestrat, l'elisió de la consonant final afecta més paraules (*malalt*, *alt*).²²

2. Nivell morfològic

2.1. Aspectes de la morfologia nominal

La morfologia nominal de la nostra zona també ofereix algunes variacions. Gimeno Betí (1994: 231) destaca el grup de localitats septentrionals, a la vora del Principat i d'Aragó, que afegeixen [o] davant de la [s] del plural en les paraules acabades en *-st* i *-sc*, enfront a la resta del territori valencià que manté simplement [s]. Els exemples adduïts són les paraules: *tristos*, *boscós* i *foscós* que es troben, de manera irregular, en les poblacions següents: Sorita, Herbers, Castell de Cabres, el Boixar, Fredes, Rossell, Sant Rafel, Traiguera, Sant Jordi, Vinaròs, Benicarló i Sant Mateu. Entre els llocs que mantenen el plural antic en aquests mots, distingeix dues realitzacions diferents del grup *-sts*:

a) un grup petit de pobles, els més septentrionals fan [sts];

b) mentre que a la franja transversal que formen els pobles des de Morella fins a la Plana es palatalitza la consonant final [stʃ]. Aquesta realització fou observada ja per Ramon Huguet i Segarra (1913) en el parlar de Vila-real. Un fenomen fonètic semblant s'observa també en els plurals dels mots acabats en [ʎ].

Quant al plural dels noms proparoxítons llatins, Gimeno Betí destaca el manteniment de [n] en la paraula *màrgens* a Castell de Cabres, Traiguera, Benicarló i les Coves, enfront a la resta de poblacions del tortosí meridional que fan *marges*.²³

2.2 L'article determinat masculí

Ramon Huguet i Segarra (1913:577) ja destacava l'ús de l'article lo en el valencià de l'Alt Maestrat en les descripcions dels parlars de Catí i de Costur, la qual cosa permet de considerar que en certs sectors, si més no, de la capital o de la Plana havia triomfat la forma *el* a principis de segle. Més avant, Badia i Margarit (1951: 317), Sanchis Guarnier (1962: 86) i J. Veny (1984: 171) situen el manteniment de les formes clàssiques de l'article, en les comarques de Morella i tot el Maestrat.

(22) Els escrivans del nord valencià al segle XVIII ja deixen constància de l'elisió de la dental en el grup final *-nt*, tant en contacte amb *-s* morfema de plural, com en altres casos (Beltran Zaragoza 1998: 296).

(23) El plural en *-os* dels mots acabats en *-st* es troba documentat a la segona meitat del segle XVII únicament a Xert i a Vinaròs. La documentació del segle XVII mostra vacil·lació en l'ús de n etimològica en els plurals de *terme* i *marge*, en algunes localitats de la zona (Beltran Zaragoza 1998: 455).

La situació actual en la part més septentrional del País la descriu Gimeno Betí (1994: 219-230), que distingeix:

a) Una primera zona de plena vitalitat de l'article en singular i plural *lo, los* en la Tinença de Benifassà, el Baix Maestrat, al nord de la línia formada per Torreblanca, les Coves de Vinromà, Albocàsser, Morella i Sorita.

b) Les poblacions que han servit de límit, juntament amb les altres que completen l'àrea del tortosí meridional, formen una segona àrea caracteritzada per la fluctuació de les formes valencianes i nord-occidentals de l'article.

c) La resta de les poblacions que no inclou l'estudi de Gimeno conserven poc o molt la variant clàssica depenent del grau de desenvolupament. Per la nostra banda, remarcuem que és més usual l'article *lo* a Vilar de Canes, Culla o la Torre d'en Besora que a Benassal.

Com indica Gimeno Betí, el factor sociolingüístic impera en aquesta substitució des de la capital i les ciutats interiors més actives on s'ha acomplit el canvi.²⁴

2.3. Els graus dels demostratius i els adverbis de lloc

Quant als pronoms i adjectius demostratius, és conegut que existeixen, en el territori que tractem, dos sistemes, atenent a la manera d'assenyalar o de referir-se a un terme de la frase ja anunciat: el general del català, i el valencià i pallarès.

a) Segons l'exposició de Gimeno Betí (1994: 215-219), en el grup de pobles format per Fredes, la Pobra de Benifassà, Rossell, Canet lo Roig, Sant Jordi i Vinaròs, s'indica la posició amb relació al parlant mitjançant dos termes: *aquí, allí*, que expressen l'oposició proper/llunyà;

b) mentre que enllà, cap al sud, se n'empren tres. A Herbers, Castell de Cabres i Traiguera: *aquí, ahí, allí*. En la resta de poblacions, la solució valenciana general *ací, ahí, allí*.

Pel que fa al doble grau al demostratiu (*este, aquell*), només s'observa a Fredes i la Pobra de Benifassà.²⁵

2.4. El present d'indicatiu. Variants al·lomòrfiques de les persones 1a i 3a del singular

Tots els dialectòlegs han reparat en aquest tret morfològic que diferencia el valencià del català nord-occidental. La descripció més precisa de la situació actual la trobem en el citat estudi de Gimeno Betí (1994: 239), on distingeix la presència del morfema *-o* en les diferents conjugacions. No obstant això, la limitació geogràfica de l'esmentat estudi ens fa recórrer al treball de Salas Mezquita (1992: 542) per la part meridional. De la consulta d'ambdues obres concloem que les localitats més meridionals que tenen la desinència *-o* en la primera persona dels verbs de la primera conjugació són d'est a oest: Alcalà de Xivert, les Coves de Vinromà, la Torre dels Domenges, la Serra d'En Galceran, Culla, Benafijos, Vistabella i Xodos. Els pobles limítrofs situats al sud de la línia que acabem d'exposar presenten diferents desinències:

(24) De la comparació dels exemples de documents de Benassal i de Tírig dels segles XVIII i XIX destaquem la major freqüència de les formes reduïdes en contacte amb vocal en els escrits de la darrera població que actualment manté més l'article clàssic. (Beltran Zaragoza, 1998:453).

(25) Als documents del segle XVIII es localitza algun exemple d'*aquí* amb funció anafòrica en localitats on avui és desusat (Beltran Zaragoza, 1998: 455)

a) A la costa, Torreblanca, de manera singular, la desinència *-ec*, que retrobem més al nord a Traiguera.

b) Vilanova d'Alcolea, Bell-lloc del Pla i la Vall d'Alba tenen la desinència *-e*.

c) Les Useres i l'Alcora prenen la desinència *-a*.

d) I en la part més occidental, Atzeneta, Lluçena, Figueroles d'Alcalatén i Costur així com la resta de pobles tenen la desinència general valenciana *-e*.²⁶

Gimeno Betí fa notar que la desinència *-o* no es limita al grup de verbs esmentats. En els pobles més septentrionals trobem tal morfema, en la segona conjugació, a la Tinença de Benifassà (Castell de Cabres, el Boixar i Fredes), els Ports (Morella, el Portell, la Mata, Sorita i Herbers i Vilafranca) i al Baix Maestrat (Sant Rafel, Rossell, Canet lo Roig, Sant Jordi, Vinaròs, Benicarló, Alcalà de Xivert i Peníscola), i fins i tot en els verbs de la tercera conjugació en una zona aproximadament coincident amb l'anterior, encara que més reduïda.

Els manuals de dialectologia inclouen també la isomorfa de la desinència de tercera persona del singular dels verbs de la primera conjugació, per marcar la zona de transició del valencià al dialecte nord-occidental. Les puntualitzacions de Salas Mezquita (1992: 544-546) ens ofereixen la situació actual d'eixa desinència²⁷ i ens suggereixen la possibilitat de dibuixar quatre zones que corresponen a les combinatòries resultants de l'encreuament de les variants al·lomòrfiques de la 1a persona (*-o/-a/-e*) i les de la 3a (*-e/-a*). Del sud al nord, trobem:

a) Una primera zona que ocupa la part més occidental de la Plana Baixa, on la desinència de tercera persona és la del valencià general, i la combinació 1a/3a és també la del valencià comú (*-e/-a*).

b) La part oriental de la Plana Baixa, juntament amb part de l'Alcalatén i quasi tota la Plana Alta, formen la segona zona on la desinència de 3a persona és la general en català nord-occidental, que coincideix ací amb la de la 1a persona, i creen el conjunt (*-e/-e*).

c) Dins d'aquesta darrera zona, l'Alcora i les Useres presenten una combinació diferent en atenció a la singularitat de la desinència de la persona (*-a/-e*).

d) Més al nord, en la part més septentrional de l'Alcalatén, tot l'Alt Maestrat, els Ports i part del Baix Maestrat, el canvi de morfema de primera persona forma una nova combinació (*-o/-e*) que és la general en el català nord-occidental.

e) I, finalment, en l'extrem nord-oriental trobem novament la desinència de 3a persona en *-a*²⁸ a Vinaròs, Benicarló, Sant Jordi, Traiguera, Sant Rafel i Sant Mateu, amb la qual cosa obtenim la darrera combinació (*-o/-a*).²⁹

2.5. El present de subjuntiu

L'extraordinària variació que hem anat exposant en tractar els diferents aspectes lingüístics que caracteritzen la zona, es repeteix amb escreix en analitzar les formes del present de subjuntiu. Per tal de donar una idea general, ens limitem a presentar les

(26) La descripció que fa Sanchis Guarnier (1962: 84) seguint Germà Colon (1955: 203) inclou Torreblanca en la desinència *-e*, i no *-ec* com nosaltres apuntem; la desinència *-o* arriba fins a Lluçena, que ara presenta *-e*, segons E. Salas Mezquita (1992). Ramon Huguet (1913: 536, 538) a principis de segle, en les notes sobre les variants dialectals dels pobles de la província, aprecia aquest tret a Vilanova d'Alcolea i la Torre dels Domenges, on diu que parlen el valencià del Maestrat que es diferencia del de la Plana, que pren la terminació *-e*. Apunta igualment aquesta característica, en els parlars de Tírig, Sant Mateu, Traiguera, Càlig i Sorita, i remarca a l'Alcora l'ús del morfema *-a*.

(27) Segons Salas Mezquita, queden compreses dintre del domini desinencial de *-a*: Almassora, Vila-real, Borriana, Nules i la Vall d'Uixó. L'àrea de la desinència *-e* té com a poblacions fronteres: Castelló de la Plana i Vilavella (resten dins del domini de la desinència *-e* [segons el mapa iii p. 545] les localitats d'Artana, Eslida, Aín, Veo, Tales i Betxí). Els resultats de la seua investigació, com ell mateix indica, mostren certa divergència, comparats amb els que exposa Veny (1984: 152).

(28) D'aquesta desinència que Veny ja assenyalava en el tortosí, Gimeno Betí (1994: 142) en precisa l'extensió en el nord del País Valencià, amb dues realitzacions fonètiques: [a] a Vinaròs i Benicarló, i [e] a la resta de poblacions. J. Gregori Albiol (1994: 157) indica que «avui a Benicarló, a diferència de la veïna Vinaròs, només s'escolta la 3a. persona en *-e*.»

(29) En textos del Maestrat i dels Ports al segle XVIII es troben formes de la persona del present d'indicatiu en *-o*, minoritàries respecte a les formes en *-e*. Pel que fa a la 3a persona del present d'indicatiu, a finals del segle XIV, en els documents de la Tinença de Culla predominaven les formes amb *-e*. Al segle XVIII, en canvi, es preferia la desinència *-a*, que coexistia amb *-e*. Beltran Zaragoza (1998:454).

(30) La desinència predominant en els documents del segle XVIII de la zona per a la 3a persona des verbs que no són de la 1a conjugació és *-a*, que alterna amb *-e* i *-o*. Aquesta darrera desinència apareix llavors, més al sud que a l'actualitat (Beltran Zaragoza 1998: 454).

(31) La línia partia des de l'oest, al nord de Forcall (deixava per al valencià tota la comarca de Morella), i davallava en direcció sud-est, fins al mar, de manera que assignava encara al lleidatà la localitat d'Alcalà de Xivert.

(32) Germà Colon (1952) situa la línia «a l'altura d'Alcalà de Xivert i Llucena»; Sanchis Guarner (1962: 84) dona la terminació valenciana a Sant Mateu i manté la general catalana fins a Villorès i Vallibona. Una limitació semblant és la que ofereix J. Veny (1984: 152).

(33) Inclouem en la nostra delimitació els pobles que no han estat enquestats per Lluís Gimeno: Cervera, Santa Magdalena de Polpis i la Jana, en *-s-*; i la Salzedella i Vallibona, en *-r-*. Gregori Albiol (1994) apunta que a Benicarló, «només les primeres generacions, els més vells, conserven avui dia la forma analògica en *-és*, general al poble fins fa pocs anys i que actualment perviu a Vinaròs i altres localitats veïnes».

(34) Segons les dades de Gimeno Betí (1994, mapes, 93-104), si comparem les desinències verbals completes de tot el domini de la *-r-*, en les formes dels verbs *cantar*, *batre* i *córrer*, ens adonem que coincideixen absolutament en les localitats de Pena-roja, Herbés, Sorita, Ares, Albocàsser i Vilanova; varien mínimament de les anteriors en el grup format per Beseit, Torredarques, Castell de Cabres, la Pobra de Benifassà, la Mata, Morella, Vilafranca, Xert i les Coves de Vinromà; i s'allunyen en més ocasions d'aquell paradigma en l'extrem occidental a Portell, i en l'extrem oriental Sant Mateu i Canet lo Roig.

terminacions, sense comptar les variacions formals i els increments, que detalladament presenta Gimeno Betí (1994: 151-171) per al tortosí meridional.

	<i>Cantar</i>	<i>Batre</i>	<i>Córrer</i>	<i>Dormir</i>	<i>Servir</i>
1 ^a	-e / -o / -a	-e / -o / -a	-e / -o / -a	-e / -o / -a	-e / -o / -a
2 ^a	-es / -os	-es / -os	-es	-es / -os	-es
3 ^a	-e / -o / -a	-e / -o / -a	-a / -e	-e / -o / -a	-a / -e
4 ^a	-em / -éssem	-em / -éssem	-em / -éssem	-em / -éssem	-im / -éssem
5 ^a	-eu / -ésseu	-eu / -ésseu	-eu / -ésseu	-eu / -ésseu	-iu / -ésseu
6 ^a	-en / -on	-en	-en	-en	-en / -essen

Les combinacions d'aquestes terminacions són múltiples, considerant els increments analògics (*-ig-*, *-eg-*) que han incorporat moltes formes. Exposem a continuació, a tall d'exemple, el paradigma dels verbs anteriors en el parlar de Benassal actual, que no està inclòs en l'estudi que consultem: *cantar*: *canto*, *cantes*, *cante*, *cantem*, *canteu*, *canten*; *batre*: *bàtega*, *bàtegues*, *bàtegue*, *batem*, *bateu*, *bàteguen*; *córrer*: *córrega*, *córregues*, *córregue*, *correguem*, *corregueu*, *córreguen*; *dormir*: *dornga*, *dorngues*, *dorngue*, *dormim*, *dormiu*, *dornguen*; *servir*: *servixca*, *servixques*, *servixque*, *servim*, *serviu*, *servixquen*.³⁰

2.6. L'imperfet de subjuntiu

S'esmenta en tots els estudis de dialectologia la localització de la isoglossa que separa les dues zones corresponents a les formes d'imperfet de subjuntiu en *r* i en *s*. Tanmateix, pel caràcter general de les obres, sol quedar força imprecisa. Badia i Margarit (1951: 58,59,64) establí la divisòria entre el lleidatà i valencià, dins la part septentrional de la província de Castelló, amb la línia que marca aquesta distinció en la norma morfològica.³¹ Altres autors, com ara Germà Colon (1952), Sanchis Guarner (1962: 84) o Joan Veny (1984), han reiterat la importància del tret per a localitzar el dialecte valencià dins el domini de llengua i s'han aproximat a la seua delimitació.³² Segons Lluís Gimeno Betí (1994: 200), que fa l'estudi actual més complet, la zona anomenada tortosí meridional, presenta dues àrees molt ben delimitades, una amb la desinència en *-r-* i l'altra amb la desinència en *-s-*.³³

Els darrers pobles que mantenen l'imperfet de subjuntiu en *-s-* són d'est a oest: Vinaròs, Cervera, Santa Magdalena, Alcalà de Xivert, la Jana, Traiguera, Rossell, la Pobra de Benifassà i el Boixar, sense comptar l'illot format per Benicarló, Càlig i Peníscola.

Per altra banda, els primers pobles que empren *-ara*, *-era*, *-ira* són: Benicarló, Peníscola, Torreblanca, Vilanova d'Alcolea, les Coves de Vinromà, Salzedella, Sant Mateu, Xert, Canet lo Roig, Vallibona i Castell de Cabres. Aquesta desinència continua cap al nord, per la comarca aragonesa del Matarranya, en les poblacions de Torredarques, Pena-roja i Beseit.³⁴

Seguint l'estudi citat, podem apreciar dues zones, pràcticament coincidents amb les anteriors, atenent a la primera vocal de la terminació, el morfema de conjugació, en els verbs acabats en *-ar*. El territori que té la desinència *-s-* presenta com a vocal de primera conjugació *-e-*, excepte a Alcalà de Xivert, on es manté *-a-*; mentre que la zona de desinència amb *-r-*, té sempre *-a-*, excepte a Canet lo Roig, Sant Jordi i Càlig,³⁵ que han passat a *-e-*.³⁶ A Peníscola, curiosament, han desaparegut les dues formes de l'imperfet de subjuntiu en totes les conjugacions, llevat de la forma *hagués*, i han estat substituïdes per les formes del condicional.³⁷

El triomf de les formes en *-r-* cap al nord, encara no s'ha aturat, és un procés viu. A Sant Jordi (situat entre Càlig i Traiguera) actualment conviuen les dues desinències. Segons l'enquesta realitzada per Gimeno Betí, en el verb *cantar*, s'hi troben les dues desinències en totes les persones (*-és/-ere*; *-esses/-eres*; *-és/-ere*; *-éssem/-érem*; *-ésseu/-éreu*; *-essen/-eren*); en els verbs *batre*, *córrer* i *dormir* s'hi mantenen únicament la desinència en *-es-*; mentre que en el verb *servir* s'observa una alternança limitada a les persones 4, 5 i 6 quan tenen l'increment *-ig-* (*-ere*, *-eres*, *-ere*, *-éssem/-érem*, *-ésseu/-éreu*, *-essen/-eren*).³⁸

3. El lèxic

J. Garcia Girona (1922) elaborà un extens vocabulari de quatre-centes setze pàgines, inacabat, només fins a la lletra «g», que incloïa refranys, modismes, xarrades del Maestrat, amb indicació del lloc on havien estat replegats i comentaris sobre l'etimologia. Carles Salvador i Gimeno (1943), en un vocabulari, incorporà mots propis del parlar de Benassal vius aleshores, que no figuren en la part publicada del *Vocabulari del Maestrat* de Joaquim Garcia Girona, amb algun afegit sobre certes paraules que ja havien estat registrades. M. Rosas Artola i V. Pitarch (1981) estudien el lèxic específic dels canterers de Traiguera. A. Ayza Roca (1981) tracta el vocabulari mariner de Peníscola. L. Gimeno Betí (1989) analitza orònims amb les seues variants diatòpiques a les comarques del Baix Ebre, Montsià, Baix Maestrat i Tinença de Benifassà. En els comentaris trobem abundants topònims de la zona i algunes referències documentals històriques. El mateix autor (1991b) estudia uns quants noms d'ocells en l'àrea geogràfica del tortosí, des de la comarca de la Terra Alta catalana, fins al Baix Maestrat i la Plana. En el treball es palesa la riquesa lèxica de la zona i la complexa distribució geogràfica de les variants. Els darrers anys han proliferat els estudis sobre la toponímia de la zona. J. Veny (1984: 171) i E. Casanova destaquen la peculiaritat lèxica de la zona, en la riquesa i variació de mots pròpia dels parlars de transició, atenent als esmentats treballs de Garcia Girona, Carles Salvador i Germà Colon. Donen exemples del ventall d'onomes que corresponen a un mateix concepte en paraules com *follí* (*estalzim*, *sutja*, *sollí*, *eixollí*), llevat (*rent*, *lleute*), *falsa* (*angorfa*, *golfa*, *tanyar*,

(35) Gimeno Betí (1994: 248, nota 46]

(36) El canvi de la vocal desinencial dels verbs de la primera conjugació en l'imperfet de subjuntiu en *s*, s'ha produït en la major part del domini lingüístic, excepte en alguns dialectes occidentals, en part del menorquí i a Alcalà de Xivert. Quant a la cronologia del canvi, Blasco Ferrer apuntava un paral·lelisme amb el pas de *-am*, *-au* > *em*, *eu*. Per a Duarte i Alsina es tracta d'«una extensió de la vocal temàtica *e* dels passats de la II conjugació a l'imperfet de subjuntiu de la I conjugació» i afegixen que «la causa de la propagació del morfema *e* a l'imperfet de subjuntiu de la I conjugació s'hauria de cercar en la necessitat de desfer possibles homonímies provocades per l'antiga terminació *-às* d'aquest temps. En primer lloc la possibilitat de col·locar clítics pronominals darrere de formes finites en català antic produïa combinacions com *posa's*, *casa's*, *remà's*. En segon lloc, també es podia confondre amb el sufix augmentatiu *-às* de substantius i adjectius.

(37) Gimeno Betí (1994, nota 47) i també A. Ayza (1981: 43-44)

(38) Exemples documentals mostren al segle XVIII la coexistència de les formes en *-s-* i en *-r-* en els mateixos contextos, a la zona on actualment s'han perdut les formes amb *-s-* (Beltran Zaragoza 1998: 454).

perxe, cambra); destaquen alguns mots atribuïbles a petges mossaràbigues com *colomello (ullal) o fleitera (formagera)*.

J. Coromines³⁹ atribueix una possible relació mossàrab a algunes paraules relacionades amb el nostre entorn geogràfic, com ara: els topònims, Aín (amb evolució mossàrab); Valldalba (d'un Valldalba mossàrab), o la selleta de Laernà, entre Catí i Tírig (col·lectiu d'aladem), la variant *auia (aigua)*, més general de la Plana cap al sud, sobre la qual es pregunta dubtós si pot ser heretada del mossàrab. Per la paraula *araboga* 'intermitències de pluja menuda, breu' (Morella i Maestrat), diu que l'alternativa preferible i semànticament seductora fóra pensar en un compost mossàrab; l'apel·latiu *albarduscos*, nom amb què anomenen a Llucena els habitants d'Atzeneta del Maestrat, el considera una variant arabitzada del mossàrab i castellà «pardusco».

Els dialectòlegs esmenten també arabismes, com el nom d'un ocell *merita; farda (esquirol) o alule* (xemeneia del forn de ceràmica), i altres mots, abans generals en valencià o en altres llocs del domini, i ara considerats arcaïsmes i variants formals o semàntiques singulars.

Finalment destaquem la poca consideració que fan els autors a la influència aragonesa en la zona, quan ha estat una constant des d'abans de la conquesta.

L'estudi del lèxic actual de la zona des del punt de vista onomasiològic, històric, geogràfic, documental i etimològic és una tasca sobre la qual també ha treballat Gimeno Betí. En els reculls publicats dóna una mostra de paraules i en delimita l'abast geogràfic a la zona del tortosí. La darrera obra de l'autor, l'*ALDT*, conté 571 mapes presentats amb uns símbols que indiquen les localitats i les respostes a una enquesta transcrites fonèticament. Hem fet unes observacions d'una part del valuós material que s'hi recull (aproximadament el primer terç del llibre) i de la mostra, en un 25% dels mapes s'observa la coincidència dels onomes del Maestrat i els Ports enfront als del Baix Maestrat. D'aquesta apreciació, que estaria en consonància amb els altres nivells de la llengua estudiats, caldria fer-ne un estudi sistemàtic, amb les dades de la zona de l'actual bisbat de Sogorb-Castelló.

El Baix Maestrat mostra singularitat enfront a l'Alt Maestrat i els Ports: en el procés de castellanització, en la coincidència amb les formes del Principat i en creacions pròpies.

Quant al procés d'interferència amb l'espanyol, al Baix Maestrat es mantenen les formes genuïnes *llavi, cego, esquerrer, raspall, forquilla, calcilles i ventall*, encara que hi conviuen amb algunes de procedència forastera com *tenedor, calcetins i palmito*. A l'Alt Maestrat i els Ports, a més de *labios, ciego, surdo* i els altres referits, per al significat 'eixerit' es troba *templat*, mentre que al Baix Maestrat fan servir l'arabisme *garrit*. Aquest mateix origen s'ha donat a *barbacana*, aplicat en aquesta comarca al que en l'interior diuen *ràfel*, també del mateix origen.

La comarca oriental presenta formes més generals en el Principat i les Illes, com ara: *gratar-se* (que Coromines va sentir a les Useres l'any 1963); *dolent, blau* (junt a la forma general valenciana *blaiura*) i *noi*; enfront de *rascar-se, mal o malalt, moladura o moradura* i *sagal* (arabisme pres del castellà) que es troben a l'interior.

(39) Els exemples són extrets del primer volum del *DECLC* i pertanyen a un treball nostre, inèdit, sobre les referències al mossàrab en l'esmentat diccionari, on es dedueix que Coromines aprofita els estudis sobre el mossàrab, amb les fonts tradicionals al respecte per explicar l'origen de certes paraules localitzades al sud del Principat i a les Illes que s'allunyen de les evolucions normals de la llengua catalana. Segons Carme Barceló, caldria una revisió de les fonts bàsiques sobre les quals, al segle passat, es bastí la teoria del mossàrab, tenint en compte les noves aportacions de la sociolingüística i l'arabística hispànica. En aquest mateix sentit, ens sembla interessant de remarcar que les prospeccions arqueològiques, realitzades en el territori de la Tinença de Culla segons Gonzalez Prats (1994: 249), han descobert una bona representació de poblats i necròpolis d'època ibèrica; tanmateix, l'impacte de la romanització fou escàs en aquesta zona, al contrari del que s'esdevé en altres àrees menys agrestes de la mateixa província de Castelló. De les poques restes de l'època romana, es passa als nombrosos enclavaments islàmics, que segons l'autor, denoten un intens poblament rural en aqueixa època.

Altres preferències del Baix Maestrat diferents a l'Alt Maestrat i els Ports són: *esclop*, enfront de *soc*; la creació onomatopèica *picar* (a la porta) enfront de *tocar*; les formes valencianes *menejar* o *revoldre* (el café) per a 'remenar', enfront de *regirar*, usada en aragonés medieval; *la pols* en femení enfront de *el pols*, antic, masculí; la creació onomatopèica *tarana* o l'especialització de *roda* en comptes de *rogle*, i una altra especialització en el derivat *barró* per referir-se a l'*escala* o *escaló*.

Les dues comarques interiors, al seu torn coincideixen en paraules desusades al Baix Maestrat: *burra* (*callo*, *durícia*), *bufarota* (*bambolla*), *pito* (*garrit*), *fullí* (*estalzî*), o el castellanisme *tabic* (*barandat*). Això no obstant, de la mostra estudiada es destaquen particularitats per a cada comarca. Als Ports es recullen *rostros* (*llavis*), *mosso* (*fadri*) i *mote* (*malnom*) que no apareixen en les altres dues comarques comparades. I l'Alt Maestrat, s'empra *prim* (*barandat*), que és desconegut al Baix Maestrat i en els Ports.

ANDREU BELTRAN ZARAGOZÀ
Universitat Jaume I

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALARCOS LLORACH, Emilio (1983) *Estudis de lingüística catalana*, Barcelona.
- ALCOVER, Antoni Maria (1908) «El català davant els filòlegs estranjers. Una mica de dialectologia catalana», *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, IV, Ciutat de Mallorca. pp. 194-303.
- ALCOVER, Antoni Maria & F. de Borja MOLL (1929-1933) «La flexió verbal en els dialectes catalans», *Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura*, II-V.
- Atlas Lingüístico de de la Península Ibérica (ALPI)* dirigit per T. Navarro Tomás. Vol. I (Fonètica) 1962.
- AYZA ROCA, Alfred (1981) *El món mariner de Peníscola. Estudi lexicogràfic i de cultura popular*, Universitat de València, Facultat de Filologia, València.
- BADIA I MARGARIT, Antoni Maria (1951) *Gramàtica Històrica Catalana*, València: Tres i Quatre 1981.
- BARNILS, Pere (1919) «Els dialectes catalans», *Butlletí de Dialectologia Catalana*, VII, pp. 1-10.
- BELTRAN ZARAGOZÀ, Andreu (1994a) «Un document cullerà del segle XIII», *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750è aniversari de la Carta de Població*, Culla, pp. 781-788.
- (1994b) «Alguns castellanismes en la llengua administrativa de la Tinença de Culla al segle XVIII» *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750è aniversari de la Carta de Població*, Culla, pp. 789-820.

- (1997a) «Els topònims del terme de Tírig (Alt Maestrat) a principis del segle XIX», *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*, Ontinyent 1995 Ontinyent, pp. 113-136.
- (1997b) «Una experiència en els arxius municipals de les comarques valencianes del nord», *II Jornades sobre cultura en la Comunitat Valenciana (València 1996)*, València, pp. 538-546.
- (1998a) «La llengua del Llibre de censals i memòries dels Bellot de Vila-real (1563-1607)», *V Congrés d'Història i Filologia de la Plana (Nules 1996)*, Castelló, pp. 379-400.
- (1998b) *El valencià al segle XVIII. Edició i Estudi de Textos Administratius de les comarques valencianes del nord de Castelló*, Societat Castellonenca de Cultura, 2 vols. Castelló.
- CASANOVA HERRERO, Emili (1989) «Gramàtica històrica i història de la llengua a propòsit de l'evolució de la desinència de 1ª persona del present d'indicatiu», *Segon Congrés de la Llengua Catalana*, vol. VIII, València pp. 344-657.
- COLOMINA I CASTANYER, Jordi (1985) *L'alacantí. Un estudi sobre la variació lingüística*, Institut d'Estudis J. Gil-Albert, Alacant.
- COLON DOMÉNECH, Germà (1952a) «Unes notes sobre la pèrdua de la -r final etimològica», *Revista Valenciana de Filologia*, II, València, pp. 57-65.
- (1952b) «Castelló i la seua llengua», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXVIII, Castelló, pp. 247-263.
- (1955) «La matización vocalica en las desinencias de 1^a y 3ª personas del presente e imperfecto de indicativo (conjugación en -are) en las comarcas castellonenses», *Miscelánea Filológica dedicada a Mons. A. Griera*, I, Barcelona, pp. 201-211.
- (1970) «Sobre el funcionament de les sibilants en el català de Castelló», *Phonétique et linguistique romanes. Mélanges offerts à M. Georges Straka*, vol. I, Lyon, Strasbourg, pp. 43-51.
- (1976) *El léxico catalán en la Rumania*, Madrid. Traducció catalana parcial i actualitzada en *El lèxic català dins la Romània*, València, 1993.
- COROMINES, Joan (1980-90) *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*, Barcelona.
- DUARTE I MONTSERRAT, Carles & Àlex ALSINA I KEITH (1984) *Gramàtica històrica del català*, Barcelona.
- FERRANDO I FRANCÉS, Antoni & Alfons GUIRAU (1982) «Particularitats fonètiques i anivellament geolingüístic a la comarca de Morella», *L'Espill*, 17-18, València, pp. 129-163.
- GARCIA GIRONA, Joaquim (1922) *Vocabulari del Maestrat*, Societat Castellonenca de Cultura, Castelló.
- GIMENO BETÍ, Lluís (1982) *Precisions geolingüístiques sobre el tortosí*. Memòria de llicenciatura. Universitat de Barcelona.

- (1986) «El tortosí septentrional», *Actes del setè Col·loqui Internacional de llengua i literatura catalanes*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 619-632.
- (1989) «Algunes notes sobre orònims en tortosí», *Actes del Catorzè Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica* (segon d'Onomàstica Valenciana), Alacant, 1991.
- (1990) «La reducció vocàlica: la /e/ àtona inicial», *Miscel·lània Joan Fuster*, II, pp. 396-430.
- (1991a) «El tortosí extensió i característiques dialectals», *A sol post. Estudis de llengua i literatura*, 2, Alcoi, pp. 171-192.
- (1991b) «Ornitonímia castellanenca: notes onomasiològiques i etnogràfiques sobre el nom d'alguns ocells», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 67, Castelló, pp. 589-614.
- (1992a) «Les àrees morfològiques en un parlar de transició: el present de subjuntiu en tortosí meridional», *Estudis de Llengua i Literatura catalanes XXV (=Miscel·lània Jordi Carbonell 4)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 233-263.
- (1992b) «Sobre el parlar de Castelló de la Plana», *Miscel·lània Sanchis Guarner*, II, pp. 133-160.
- (1994) *Estudi lingüístic dels parlars de les comarques del nord de Castelló*, Societat Castellonense de Cultura, Castelló.
- (1997), *Atlas lingüístic de la Diòcesi de Tortosa*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- (1998) *De lexicografia valenciana: Estudi del Vocabulari del Maestrat de Joaquim Garcia Girona*, València, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.
- GONZÁLEZ I FELIP, Maria Soledat (1991) «El parlar de la Plana baixa», *Miscel·lània 91*, Estudis del Valencià Actual. Generalitat Valenciana, València.
- GONZÁLEZ PRATS, Alfredo (1994) «Arqueologia islàmica de Culla (Alt Maestrat, Castelló). Un projecte en curs», *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750è aniversari de la Carta de Població*, Culla, pp. 249-256.
- GREGORI ALBIOL, Joan (1994) «Aspectes lingüístics del registre de batejos de l'església parroquial de Sant Bartolomeu de Benicarló (1669-1730). Cala en el període 1700-1715», *Centro de Estudios del Maestrazgo*, 45-46, pp. 151-162.
- GRIERA, Antoni (1921) «El valencià», *Butlletí de Dialectologia Catalana*, IX, Barcelona.
- (1929) «Algunes característiques lingüístiques del Maestrat», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, X, Castelló, pp. 270-280.
- HUGUET I SEGARRA, Ramón (1913) «El lenguaje en la provincia de Castellón», *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*. Volum dirigit per C. Sarthou Carreres. Barcelona, Ed. 1989, Castelló, p. 168.
- MOLL, Francesc de Borja (1952) *Gramática histórica catalana*, Madrid, ed. cat., València, 1990.
- NEBOT, Josep (1894) «Notas filológicas de la Plana», *Revista de Castellón*. Reproduït a *Revista de Valencia*, III, 1883, pp. 82-87.

- QUEROL PUIG, Ernest (1995) «Llengua», *La comarca dels Ports*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 115-124.
- RAFEL FONTANALS, Joaquim (1981) *La lengua catalana fronteriza en el Bajo Aragón meridional. Estudio fonológico*, Barcelona.
- RASICO, Philip D. (1982) *Estudis sobre la fonètica del català preliterari*, Barcelona.
- RECASENS I VIVES, Daniel (1991) *Fonètica descriptiva del català*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- RENAT I FERRIS, Gillem (1933) *La conjugació dels verbs en valencià*, Castelló.
- (1936) «Els reflexos llatins -ATA, -ARE en valencià», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 17, Castelló, pp. 338-351.
- ROSAS ARTOLA, M & V. PITARCH (1981) «El lèxic dels canterers de Traiguera», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 57, pp. 95-116.
- SALAS MEZQUITA, Eduard (1992) «Algunes puntualitzacions geolingüístiques sobre el valencià septentrional a les comarques de l'Alcalatén, la Plana Alta i la Plana Baixa», *Estudis Castellonencs*, 5, pp. 533-548.
- SALVADOR I GIMENO, Carles (1943) «Vocabulari de Benassal (Maestrà)», *Miscel·lània Fabra*, Buenos Aires, pp. 242-263
- SANCHIS GUARNER, Manuel (1950) *Gramàtica Valenciana*, València, Torre.
- (1962) *La llengua dels valencians*, 7a ed. 1980, València.
- (1980) *Aproximació a la història de la llengua catalana. Creixença i esplendor*, Barcelona.
- SANZ I ARNAU, Vicent (1991) «El cappatró traiguerí de 1690 i un receptari traiguerí de 1683. Notícia filològica i transcripció», *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 33, Benicarló.
- (1991) «Comentari lingüístic del receptor traiguerí de 1683», *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 36, Benicarló.
- SAROIHANDY, J. (1906) «Les limites du valencien», *Bulletin Hispanique*, pp. 297-308.
- VENY I CLAR, Joan (1984) *Els parlars catalans (Síntesi de dialectologia)*, 5a ed. corregida i augmentada. Palma de Mallorca.
- WHEELER, Max (1984) «La conjugació valenciana: geografia, diacronia i psicologia», *Miscel·lània Sanchis Guarnier*, I, pp. 409-419.

